Jurisprudence and politics
ISSN: 2717-3569
EISSN:2717-3577

The Union of Islamic Republics under Critical Scrutiny: Examining Four Fundamental Challenges and Responding to Them*

Vahid Zarei Sharif
Assistant Professor, Department of Law, Islamic Azad University, Rasht Branch, Rasht, Iran.
dr.zsharif@iau.ac.ir

Abstract

The theory of the "Union of Islamic Republics," proposed as a model for the political integration of Muslim societies, was developed in the author's previous study on the basis of the shared jurisp+rudential foundations of Islamic schools of thought and the experiences of contemporary composite states. That study proposed an intermediate model for moving beyond the dichotomy between a "centralized unitary state" and "limited cooperation among independent states." Under this model, the member Islamic republics would retain their domestic independence and political identities while delegating some of their sovereign powers in shared policy areas to union institutions. The present article continues that line of inquiry but pursues a different objective: not to "propose" the theory, but to "test" it. Its fundamental question is whether the theory of the Union of Islamic Republics can withstand serious jurisprudential, legal, political, and religious criticism, or whether it is conceptually beset by irresolvable contradictions. To address this question, the article formulates four fundamental criticisms: a jurisprudential critique (the issue of *wilayah* and

* **Cite this Article**: Zarei Sharif, V. (2026). The union of Islamic republics under critical scrutiny: Examining four fundamental challenges and responding to them. *Jurisprudence and Politics, 7*(2), pp. 294-320.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76132.1159

Article Type: Research; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran
Received: 2026/03/30 • **Revised:** 2026/07/30 • **Accepted:** 2026/08/23 • **Published online:** 2026/09/30

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

its relationship to the delegation of powers); a legal critique (the issue of national sovereignty and its compatibility with the constitutions of the member republics); a political critique (the question of ultimate authority and the risk of deadlock in times of crisis); and a religious critique (the issue of dual legitimacy and the incompatibility of the foundations of legitimacy across Islamic schools of thought). Using a descriptive-analytical method and drawing on jurisprudential and principles-of-jurisprudence sources, comparative constitutional law, and theories of federalism, the study demonstrates that all four criticisms are rooted in conceptual conflations: confusing *wilayah* (guardianship) with *wikalah* (delegation or agency); "sovereignty" with "competence"; a "personal ruler" with "legal sovereignty"; and "religious legitimacy" with "ummah-based legitimacy." Once these concepts are redefined, it becomes clear that the Union of Islamic Republics neither violates the Guardianship of the Jurist (*Wilayat al-Faqih*), nor undermines national sovereignty, lacks an ultimate authority, or suffers from an insurmountable religious deadlock. The article concludes that the theory of the Union of Islamic Republics withstands the test posed by the four fundamental criticisms, provided that foundational sovereignty is distinguished from delegable powers, the transfer of powers is understood as a form of joint agency, the constitution is accepted as the ultimate authority, and the legitimacy of the union is defined on the basis of the Islamic *ummah* rather than any particular Islamic school of thought. Nevertheless, certain unresolved tensions—particularly concerning the interaction between the Supreme Council of Jurisprudence and the union institutions, as well as mechanisms for resolving conflicts among the legal opinions of different Islamic schools—require independent research and broader jurisprudential dialogue.

Keywords
Union of Islamic Republics; Jurisprudential Critique; Sovereignty; *Wilayah*; *Wikalah*; Ultimate Authority; Ummah-Based Legitimacy; Federalism.

الفقه والسياسة
ISSN: ۲۷۱۷-۳۵۶۹
EISSN:۲۷۱۷-۳۵۷۷

اتحاد الجماهير الإسلاميّة في ميزان النقد؛ دراسةٌ لأربعة تحديّات بنيويّة والردّ عليها*

وحيد زارعي شريف
أستاذ مساعد، قسم الحقوق، جامعة آزاد الإسلاميّة فرع رشت، رشت، إيران.
dr.zsharif@iau.ac.ir

الملخص

طُرحت نظرية «اتحاد الجماهير الإسلاميّة» بوصفها أنموذجاً للتقارب والاندماج السياسي بين المجتمعات الإسلاميّة، في بحثٍ سابق للباحث بالاستناد إلى المشتركات الفقهيّة بين المذاهب الإسلاميّة وتجارب الدول المركبة المعاصرة. وقد اقترح ذلك البحث نمطاً وسطاً لتجاوز ثنائية «الدولة المركزية الواحدة» و«التعاون المحدود بين الدول المستقلة»؛ وهو نمطٌ تُفوّض فيه الجمهوريات الإسلاميّة الأعضاء جزءاً من صلاحيّاتها السيادية في المجالات المشتركة إلى مؤسسات الاتحاد، مع احتفاظ كلٍّ منها باستقلالها الداخلي وهويتها السياسية.

ويأتي هذا البحث استكمالاً لنفس المسار ذاته ولكن بغايةٍ مختلفة؛ لا لـ «عرض» النظرية بل لـ «اختبارها». ويتمثّل التساؤل الجوهري في معرفة ما إذا كانت نظرية اتحاد الجماهير الإسلاميّة قادرةً على الصمود أمام الانتقادات الجادة – الفقهيّة والقانونية والسياسية والمذهبية – أم أنها تنطوي في مستواها المفاهيمي على تناقضاتٍ بنيوية مستعصية على الحل. وللإجابة عن ذلك، صِيغت أربعة انتقادات محورية: النقد الفقهي (مسألة الولاية ونسبتها إلى تفويض الصلاحيّات)، والنقد القانوني (مسألة السيادة الوطنيّة ومدى مواءمتها للدساتير الوطنيّة للجمهوريات الأعضاء)، والنقد السياسي

* **الاستناد إلى هذه المقالة:** زارعي شريف، وحيد. (۲۰۲۶). اتحاد الجماهير الإسلاميّة في ميزان النقد؛ دراسةٌ لأربعة تحديّات بنيويّة والردّ عليها. الفقه والسياسة، ۷(۲)، صص ۲۹۴-۳۲۰.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76132.1159

▣ **نوع المقال:** بحثية؛ **الناشر:** المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران
▣ **تاريخ الإستلام:** ۲۰۲۶/۰۳/۳۰ ● **تاريخ التعديل:** ۲۰۲۶/۰۷/۳۰ ● **تاريخ القبول:** ۲۰۲۶/۰۸/۲۳ ● **تاريخ الإصدار:** ۲۰۲۶/۰۹/۳۰

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

(معضلة صاحب السيادة النهائي وخطر الانسداد في الأزمات)، والنقد المذهبي (مسألة ازدواجيّة الشرعيّة وتضارب أسسها بين المذاهب الإسلاميّة).

يُبيّن البحث – متوسلاً بالمنهج الوصفي التحليلي ومستفيداً من المصادر الفقهيّة والأصولية والقانون الدستوري المقارَن ونظريات الفيدرآليّة – أنّ الانتقادات الأربعة ترتكز جميعاً على خلطٍ مفاهيمي: الخلط بين «الولاية» و«الوكالة»، وبين «السيادة» و«الصلاحية»، وبين «الحاكم الشخصي» و«السيادة القانونية»، وأخيراً بين «الشرعيّة المذهبية» و«الشرعيّة المرتكزة على الأمة». وبإعادة تحرير هذه المفاهيم، يتضح أنّ اتحاد الجماهير الإسلاميّة لا ينقض ولاية الفقيه، ولا يهدر السيادة الوطنيّة، ولا يفتقر إلى مرجعيةٍ حاسمة، كما لا يقع في مأزقٍ مذهبي.

ويخلص البحث إلى أنّ نظرية اتحاد الجماهير الإسلاميّة تجتاز اختبار هذه التحديّات بنجاح؛ شريطة التمييز بين السيادة الجوهرية والصلاحيّات القابلة للتفويض، واعتبار نقل الصلاحيّات ضرباً من «الوكالة المشتركة»، والاعتراف بالدستور الاتحادي حاكماً نهائياً أعلى، وتأسيس شرعيّة الاتحاد على قاعدة «الأمة الإسلاميّة» الجامعة لا على مذهبٍ بعينه. ومع ذلك، فإنّ بعض الإشكالات العالقة – ولا سيما كيفية تفاعل «المجلس الأعلى للفقه» مع الهيئات الاتحادية وآليات فضّ التعارض بين فتاوى المذاهب – تظلّ بحاجة إلى دراساتٍ مستقلة وحوارٍ فقهي أوسع نطاقاً.

الكلمات المفتاحية

اتحاد الجماهير الإسلاميّة، النقد الفقهي، السيادة، الولاية، الوكالة، صاحب السيادة النهائي، الشرعيّة المرتكزة على الأمة، الفيدرآليّة.

ISSN: ۲۷۱۷-۳۵۶۹
EISSN:۲۷۱۷-۳۵۷۷

اتحاد جماهیر اسلامی در ترازوی نقد؛ واکاوی چهار چالش بنیادین و پاسخ به آنها*

وحید زارعی شریف
استادیار گروه حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، رشت، ایران.
dr.zsharif@iau.ac.ir

چکیده

نظریه «اتحاد جماهیر اسلامی»، به‌عنوان الگویی برای همگرایی سیاسی جوامع اسلامی، در پژوهش پیشین نگارنده با تکیه بر مشترکات فقهی مذاهب اسلامی و تجارب دولت‌های مرکب معاصر ارائه شد. آن پژوهش، الگویی میانی برای گذار از دوگانه «دولت واحد متمرکز» و «همکاری محدود میان دولت‌های مستقل» پیشنهاد کرد؛ الگویی که در آن، جمهوری‌های اسلامی عضو، ضمن حفظ استقلال داخلی و هویت سیاسی خود، بخشی از صلاحیت‌های حاکمیتی را در حوزه‌های مشترک به نهادهای اتحادی واگذار می‌کنند.

مقاله حاضر، در ادامه همان مسیر با هدفی متفاوت نوشته شده است: نه «ارائه» نظریه، بلکه «آزمون» آن. پرسش بنیادین آن است که آیا نظریه اتحاد جماهیر اسلامی در برابر نقدهای جدی – فقهی، حقوقی، سیاسی و مذهبی – تاب می‌آورد یا آنکه در همان سطح مفهومی، گرفتار تناقض‌هایی حل‌ناشدنی است. برای پاسخ، چهار نقد بنیادین صورت‌بندی شده است: نقد فقهی (مسئله ولایت و نسبت آن با واگذاری صلاحیت)، نقد حقوقی (مسئله حاکمیت ملی و سازگاری آن با قانون اساسی جمهوری‌های عضو)، نقد سیاسی (مسئله حاکم نهایی و خطر بن‌بست در شرایط بحرانی)، و نقد مذهبی (مسئله مشروعیت دوگانه و ناسازگاری مبانی مشروعیت در مذاهب اسلامی).

پژوهش با روش توصیفی – تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع فقهی، اصولی، حقوق اساسی تطبیقی و نظریه‌های

* **استناد به این مقاله:** زارعی شریف، وحید. (۱۴۰۵). اتحاد جماهیر اسلامی در ترازوی نقد؛ واکاوی چهار چالش بنیادین و پاسخ به آنها. فقه و سیاست، ۷(۲)، صص ۲۹۴-۳۲۰.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.76132.1159

نوع مقاله: پژوهشی؛ **ناشر:** پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰ ● **تاریخ اصلاح:** ۱۴۰۵/۰۵/۰۸ ● **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۶/۰۱ ● **تاریخ انتشار آنلاین:** ۱۴۰۵/۰۷/۰۸

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

فدرالیسم، نشان می‌دهد هر چهار نقد، بر خلط‌های مفهومی استوارند: خلط «ولایت» و «وکالت»، خلط «حاکمیت» و «صلاحیت»، خلط «حاکم شخصی» و «حاکمیت حقوقی»، و خلط «مشروعیت مذهبی» و «مشروعیت امت‌محور». با بازتعریف این مفاهیم، روشن می‌شود که اتحاد جماهیر اسلامی، نه ناقض ولایت فقیه است، نه ناقض حاکمیت ملی، نه فاقد حاکم نهایی، و نه گرفتار بن‌بست مذهبی.

مقاله نتیجه می‌گیرد که نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، از آزمون چهار نقد بنیادین سربلند بیرون می‌آید؛ مشروط بر آنکه حاکمیت بنیادین از صلاحیت‌های قابل تفویض تفکیک شود، واگذاری صلاحیت به‌مثابه وکالت مشترک تلقی گردد، قانون اساسی به‌عنوان حاکم نهایی پذیرفته شود، و مشروعیت اتحاد بر پایه امت اسلامی – نه یک مذهب خاص – تعریف شود. با این حال، تنش‌های باقی‌مانده – بویژه در باب نحوه تعامل شورای عالی فقه با نهادهای اتحادی و سازوکار حل تعارض میان فتاوی مذاهب – نیازمند پژوهش‌های مستقل و گفتگوی فقهی گسترده‌ترند.

کلیدواژه‌ها

اتحاد جماهیر اسلامی، نقد فقهی، حاکمیت، ولایت، وکالت، حاکم نهایی، مشروعیت امت‌محور، فدرالیسم.

۱. مقدمه

نظریه «اتحاد جماهیر اسلامی»، به‌عنوان الگویی برای همگرایی سیاسی جوامع اسلامی، در پژوهش پیشین نگارنده با عنوان «امکان‌سنجی تشکیل فدراسیون اتحاد جماهیر اسلامی؛ بر پایه مشترکات فقهی مذاهب اسلامی» (زارعی شریف، ۱۴۰۵) ارائه شد. آن پژوهش، با تکیه بر مشترکات فقهی مذاهب اسلامی و تجارب دولت‌های مرکب معاصر، الگویی میانی برای گذار از دوگانه «دولت واحد متمرکز» و «همکاری محدود میان دولت‌های مستقل» پیشنهاد کرد؛ الگویی که در آن، جمهوری‌های اسلامی عضو، ضمن حفظ استقلال داخلی و هویت سیاسی خود، بخشی از صلاحیت‌های حاکمیتی را در حوزه‌های مشترک به نهادهای اتحادی واگذار می‌کنند (زارعی شریف، ۱۴۰۵، صص ۲۱۰-۲۱۵).

با این حال، آن پژوهش، چنان‌که خود تصریح کرده بود، یک «نظریه کامل» نبود، بلکه گامی مقدماتی در مسیر نظریه‌پردازی بود. مقاله حاضر، در ادامه همان مسیر، گامی دیگر برمی‌دارد؛ اما این بار نه برای «ارائه» نظریه، بلکه برای «آزمون» آن. پرسش بنیادین این است: آیا نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، در برابر نقدهای جدی - از منظر فقهی، حقوقی، سیاسی و مذهبی - تاب می‌آورد؟ یا آنکه در همان سطح مفهومی، گرفتار تناقض‌هایی حل‌ناشدنی است؟

این پرسش، تنها یک دغدغه انتزاعی نیست. هر نظریه‌ای در حوزه فقه سیاسی و حقوق عمومی، اگر در معرض نقد قرار نگیرد و از آزمون انتقادی سربلند بیرون نیاید، در سطح یک «ایده خام» باقی می‌ماند. آنچه یک نظریه را به «نظریه‌ای قابل دفاع» تبدیل می‌کند، نه تنها انسجام درونی آن، بلکه توانایی پاسخ به قوی‌ترین نقدهای ممکن است. ازاین‌رو، مقاله حاضر، بجای تبلیغ نظریه، آن را در برابر چهار نقد بنیادین قرار می‌دهد و می‌کوشد به هر یک، پاسخی مستند و منطقی ارائه دهد.

چهار نقد بنیادینی که در این مقاله صورت‌بندی و بررسی می‌شوند، عبارت‌اند از: نخست، نقد فقهی که بر مسئله «ولایت» و نسبت آن با واگذاری صلاحیت متمرکز است؛ دوم، نقد حقوقی که بر مسئله «حاکمیت ملی» و سازگاری آن با پیوستن به اتحاد تأکید دارد؛ سوم، نقد سیاسی که بر مسئله «حاکم نهایی» و خطر بن‌بست در شرایط بحرانی متمرکز است؛ و چهارم، نقد مذهبی که بر مسئله «مشروعیت دوگانه» و

ناسازگاری مبانی مشروعیت در مذاهب اسلامی انگشت می‌گذارد. هر یک از این نقدها، به‌تنهایی می‌تواند بنیاد نظریه را متزلزل کند؛ ازاین‌رو، پاسخ به آنها، شرط بقای نظریه است.

البته برای ارزیابی نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، افزون بر صورت‌بندی نقدهای وارد بر آن، باید جایگاه این نظریه در میان پژوهش‌های مربوط به حدود دولت اسلامی، ضرورت نظام سیاسی و نسبت میان مرزهای سیاسی و مسئولیت‌های فراملی روشن شود. این مطالعات، هرچند مستقیماً ناظر به آزمون نظریه حاضر در برابر چهار نقد بنیادین نیستند، زمینه لازم را برای تبیین مسئله و تشخیص خلأ پژوهشی فراهم می‌کنند.

لک‌زایی و لک‌زایی (۱۴۰۴) در مقاله «مرزهای دولت اسلامی در قرآن کریم؛ تحلیل دوگانه جغرافیایی و اعتقادی در نظام سیاسی اسلام»، نسبت میان مرزهای جغرافیایی دولت و مرزهای اعتقادی امت را بررسی کرده‌اند. اهمیت این پژوهش برای مقاله حاضر، در تفکیک قلمرو سرزمینی دولت از گستره امت اسلامی است؛ بااین‌حال، این تفکیک به‌تنهایی پاسخ‌گوی این پرسش نیست که آیا و با چه شرایطی می‌توان ساختاری سیاسی با صلاحیت‌های مشترک میان جمهوری‌های اسلامی تأسیس کرد (لک‌زایی و لک‌زایی، ۱۴۰۴«ب»، صص ۷-۲۸).

همچنین لک‌زایی و لک‌زایی (۱۴۰۴) در مقاله «ضرورت تأسیس نظام سیاسی اسلامی در آموزه‌های قرآنی»، ضرورت نظام سیاسی را بر پایه آموزه‌های قرآنی بررسی کرده‌اند. این پژوهش برای تبیین جایگاه نظم سیاسی در اندیشه اسلامی اهمیت دارد؛ اما اثبات ضرورت نظام سیاسی، با اثبات امکان فقهی و حقوقی واگذاری بخشی از صلاحیت‌های عمومی به نهادهای مشترک میان چند جمهوری یکسان نیست. مسئله اخیر به بررسی مستقل منشأ صلاحیت، حدود اختیار و نسبت نهاد مشترک با ساختارهای حقوقی و فقهی اعضا نیاز دارد (لک‌زایی و لک‌زایی، ۱۴۰۴ «الف»، صص ۷-۳۱).

عرفانی (۱۴۰۱) نیز در مقاله «مرزهای ملی و وظایف فراملی از دیدگاه اسلام»، نسبت میان مرزهای سیاسی و مسئولیت‌های فراملی اسلام را بررسی کرده است. این بحث با مسئله اتحاد جماهیر اسلامی ارتباط دارد؛ زیرا امکان تحقق اهداف فراملی را در کنار وجود مرزهای ملی مطرح می‌کند. بااین‌حال، تبیین این نسبت، به‌تنهایی مسائل مربوط به ولایت،

حاکمیت، تعیین مرجع نهایی تصمیم‌گیری و تفاوت مبانی مشروعیت مذاهب اسلامی را حل نمی‌کند (عرفانی، ۱۴۰۱، صص ۱۰۹-۱۲۴).

بنابراین، مسئله متمایز پژوهش حاضر، تنها دفاع از وحدت اسلامی یا تبیین ضرورت همکاری میان دولت‌ها نیست؛ بلکه آزمودن یک نظریه سیاسی معین در برابر چهار چالش فقهی، حقوقی، سیاسی و مذهبی است. از این منظر، پژوهش حاضر می‌کوشد روشن کند که آیا می‌توان برای اتحاد جماهیر اسلامی، با حفظ مبانی فقهی و هویت سیاسی جمهوری‌های عضو، پاسخی منسجم به این چالش‌ها ارائه کرد یا خیر.

مدعای اصلی مقاله آن است که هر چهار نقد، بر خلط‌های مفهومی استوارند: خلط «ولایت» و «وکالت»، خلط «حاکمیت» و «صلاحیت»، خلط «حاکم شخصی» و «حاکمیت حقوقی»، و خلط «مشروعیت مذهبی» و «مشروعیت امت‌محور». با بازتعریف این مفاهیم در چارچوب فقه سیاسی اسلامی و حقوق عمومی معاصر، می‌توان نشان داد که نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، از آزمون چهار نقد بنیادین سربلند بیرون می‌آید؛ مشروط بر آنکه حاکمیت بنیادین از صلاحیت‌های قابل تفویض تفکیک شود، واگذاری صلاحیت به‌مثابه وکالت مشترک تلقی شود، قانون اساسی به‌عنوان حاکم نهایی پذیرفته شود، و مشروعیت اتحاد بر پایه امت اسلامی - نه یک مذهب خاص - تعریف شود.

با این حال، مقاله حاضر ادعا نمی‌کند که همه تنش‌های نظری حل شده‌اند. تنش‌های باقی‌مانده - بویژه در باب نحوه تعامل شورای عالی فقه با نهادهای اتحادی، سازوکار حل تعارض میان فتاوی مذاهب، و حدود دقیق صلاحیت‌های وکالتی - موضوعاتی هستند که نیازمند پژوهش‌های مستقل و گفتگوی فقهی گسترده‌ترند. آنچه این مقاله نشان می‌دهد، نه اجماع فقهی بر الگوی اتحاد، بلکه امکان نظری و فقهی چنین ساختاری است؛ امکانی که می‌تواند مبنایی برای بحث‌های عمیق‌تر در آینده قرار گیرد.

روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع فقهی، اصولی، حقوق اساسی تطبیقی و نظریه‌های فدرالیسم انجام می‌شود. ساختار مقاله بدین صورت است که نخست، مرور فشرده‌ای از نظریه اتحاد جماهیر اسلامی ارائه می‌شود؛ سپس چهار نقد بنیادین صورت‌بندی می‌گردد؛ آن‌گاه به هر نقد، پاسخی مستند ارائه می‌شود؛ و در نهایت، نتیجه‌گیری مقاله در قالب یک الگوی مفهومی جمع‌بندی می‌شود.

۲. مرور فشرده نظریه اتحاد جماهیر اسلامی

پیش از ورود به نقدها، لازم است تصویری فشرده از نظریه‌ای ارائه شود که در مقاله پیشین (زارعی شریف، ۱۴۰۵) به‌تفصیل تبیین شده است. این مرور، فقط جنبه یادآوری دارد و هدف آن، فراهم آوردن زمینه برای نقدهای بخش بعدی است؛ بنابراین، از تکرار تفصیلی مباحث مقاله اول پرهیز می‌شود و تنها به مبانی، اصول و ساختار نهادی نظریه، به‌صورت خلاصه، اشاره می‌شود.

۲-۱. مبانی فقهی نظریه

نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، بر پنج مبنای فقهی استوار است که در منابع مشترک مذاهب اسلامی قابل شناسایی‌اند: نخست، اصل ضرورت نظم عمومی و اداره جامعه. فقیهان همه مذاهب اسلامی، با وجود اختلاف در شیوه تعیین حاکم و حدود اختیارات او، بر ضرورت وجود نهادی برای حفظ نظم، اجرای احکام، رفع اختلافات و تأمین مصالح اجتماعی اتفاق نظر دارند (ماوردی، ۱۴۰۹ق، ص ۵).

دوم، اصل حفظ وحدت و حرمت تفرقه. قرآن کریم، مسلمانان را از تفرقه برحذر می‌دارد و آنان را به اعتصام به حبل‌الله فرا می‌خواند: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل‌عمران، ۱۰۳). این اصل، مبنایی برای همگرایی سیاسی میان جوامع اسلامی فراهم می‌آورد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۳، ص ۳۶۹).

سوم، اصل عدالت. قرآن کریم، عدالت را به‌عنوان یکی از اهداف اساسی رسالت پیامبران معرفی می‌کند: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵). در اندیشه سیاسی اسلامی، عدالت، معیار مشروعیت و کارآمدی حکومت است (ماوردی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۵).

چهارم، اصل تعاون بر نیکی. قرآن کریم می‌فرماید: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (مائده، ۲). این اصل، مبنایی برای همکاری سازمان‌یافته میان جوامع اسلامی فراهم می‌آورد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۵، ص ۱۸۰). پنجم، اصل مصالح عمومی. در نظریه مقاصد شریعت، حفظ نظام اجتماعی و تحقق مصالح مردم، از اهداف مهم احکام اسلامی دانسته شده است (الشاطبی، ۱۴۱۷ق، ج۲، ص ۸). این اصل، مبنایی برای طراحی ساختارهای سیاسی مشترک فراهم می‌کند.

۲-۲. اصول حاکم بر نظریه

براساس این مبانی، نظریه اتحاد جماهیر اسلامی بر پنج اصل حاکم استوار است: نخست، اصل وحدت در عین کثرت. وحدت سیاسی در سطح کلان تحقق می‌یابد، اما واحدهای تشکیل‌دهنده، استقلال داخلی خود را در حدود قانون اساسی مشترک حفظ می‌کنند (زارعی شریف، ۱۴۰۵، ص ۲۲۰).

دوم، اصل تقسیم صلاحیت‌ها. صلاحیت‌ها میان دو سطح توزیع می‌شوند: امور مشترک (مانند سیاست خارجی، دفاع، پول واحد و بازار مشترک) به نهادهای اتحادی واگذار می‌شود؛ و امور داخلی (مانند فرهنگ، آموزش، خانواده و امور حسبیه) در اختیار جمهوری‌های عضو باقی می‌ماند (Watts, 1999, p. 84). سوم، اصل عدم تمرکز. تمرکز قدرت در مرکز، محدود می‌شود و واحدهای عضو، در حوزه صلاحیت خود، استقلال عمل دارند (Elazar, 1998, p. 12).

چهارم، اصل مشارکت برابر اعضا. همه جمهوری‌های عضو، بدون توجه به اندازه، جمعیت یا قدرت اقتصادی، در نهادهای اتحادی، مشارکت برابر دارند (زارعی شریف، ۱۴۰۵، ص ۲۲۲). پنجم، اصل تضمین نقش مذاهب. همه مذاهب اسلامی، در ساختار قدرت اتحادی، نمایندگی دارند و هیچ مذهبی نمی‌تواند بر دیگری تحمیل شود (زارعی شریف، ۱۴۰۵، ص ۲۲۰).

۲-۳. ساختار نهادی نظریه

نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، پنج نهاد اصلی را پیش‌بینی می‌کند: نخست، رهبری اتحاد. مقام عالی برای حفظ انسجام سیاسی، هدایت کلان نظام و تضمین اجرای اصول بنیادین قانون اساسی اتحاد؛ دوم، شورای عالی فقه مذاهب اسلامی. نهاد متشکل از فقیهان برجسته همه مذاهب اسلامی که وظیفه تضمین پیوند میان مبانی اسلامی و ساختار سیاسی اتحادی را بر عهده دارد (زارعی شریف، ۱۴۰۵، صص ۲۲۵-۲۲۶).

سوم، مجلس اتحادی. نهاد قانون‌گذاری که از نمایندگان جمهوری‌های عضو تشکیل می‌شود و در حوزه‌های مشترک، قانون‌گذاری می‌کند. چهارم، قوای عمومی اتحادی.

شامل قوه مجریه (مسئول اجرای قوانین اتحادی)، قوه قضاییه (مسئول حل اختلافات میان اعضا و نهادهای اتحادی)، و نظام‌های تخصصی مشترک (مانند بانک مرکزی مشترک و نیروهای دفاعی مشترک) (زارعی شریف، ۱۴۰۵، صص ۲۲۷-۲۲۸).

پنجم، نظام‌های تخصصی مشترک. مجموعه‌ای از نهادهای تخصصی در حوزه‌هایی که ماهیت فرامرزی و مشترک دارند؛ مانند نظام اقتصادی و مالی مشترک، نظام دفاعی و امنیتی مشترک، و نظام فرهنگی و آموزشی مشترک (زارعی شریف، ۱۴۰۵، صص ۲۲۹-۲۲۸).

این تصویر فشرده، مبنای نقدهای بخش بعدی است. در بخش سوم، چهار نقد بنیادین بر این نظریه صورت‌بندی می‌شود؛ نقدهایی که هر یک، یکی از ارکان نظریه را هدف قرار می‌دهد.

۳. چهار نقد بنیادین بر نظریه اتحاد جماهیر اسلامی

نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، با وجود انسجام درونی و ابتنای بر مبانی فقهی و حقوقی، در معرض نقدهای جدی قرار دارد. این نقدها نه از موضع خصومت، بلکه از موضع «آزمون نظری» مطرح می‌شوند؛ زیرا هر نظریه‌ای در حوزه فقه سیاسی و حقوق عمومی، تنها در صورتی می‌تواند به‌عنوان یک نظریه قابل دفاع تلقی شود که در برابر قوی‌ترین نقدهای ممکن، تاب بیاورد. در این بخش، چهار نقد بنیادین صورت‌بندی می‌شود: نقد فقهی (مسئله ولایت)، نقد حقوقی (مسئله حاکمیت ملی)، نقد سیاسی (مسئله حاکم نهایی)، و نقد مذهبی (مسئله مشروعیت دوگانه).

۳-۱. نقد فقهی: مسئله ولایت و عدم امکان تفویض آن

نخستین و بنیادی‌ترین نقد، از منظر فقه امامیه به اصل امکان واگذاری ولایت بازمی‌گردد. در فقه امامیه، مشروعیت حکومت در عصر غیبت، بر پایه «نیابت عام فقیه جامع‌الشرایط از امام معصوم» تبیین می‌شود (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۵۷؛ نائینی، ۱۴۲۴ق، ص ۴۵). براساس این نظریه، ولایت، امری اصیل و غیرقابل تفویض به غیر است.

اگر ولایت فقیه، نیابت از امام معصوم است و ولی فقیه، «امین» و «نایب» در اداره امور امت اسلامی است، چگونه می‌تواند بخشی از این ولایت را به نهادی واگذار کند که در

آن، فقیهان مذاهب دیگر نیز حضور دارند و تصمیمات آن، براساس رأی اکثریت یا اجماع گرفته می‌شود؟ به عبارت دیگر، نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، عملاً به معنای «تقسیم ولایت» است. تقسیم ولایت، در فقه امامیه، به معنای «تعدد ولی» است. تعدد ولی، به نوبه خود، به معنای «تعدد حجت» و در نهایت، به «هرج و مرج فقهی» می‌انجامد. اگر در یک نظام سیاسی، دو یا چند مرجع مشروع ولایت وجود داشته باشد، کدام یک حجت نهایی است؟

این نقد را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: مقدمه اول آنکه ولایت در فقه امامیه، اصیل و غیرقابل تفویض است؛ مقدمه دوم آنکه اتحاد جماهیر اسلامی، مستلزم واگذاری بخشی از ولایت به نهادهای فراملی است؛ و نتیجه آنکه اتحاد جماهیر اسلامی، مستلزم نقض نظریه ولایت فقیه است.

این نقد، جدی است؛ زیرا نه تنها از منظر فقهی، بلکه از منظر ساختار قدرت نیز، به بنیاد نظریه اتحاد ضربه می‌زند. اگر ولی فقیه نتواند بخشی از اختیارات خود را به نهاد اتحادی واگذار کند، اتحاد عملاً بی‌معنا می‌شود. و اگر بتواند، آن‌گاه این پرسش پیش می‌آید که «حدود این واگذاری چیست و چه کسی آن را تعیین می‌کند؟»

۳-۲. نقد حقوقی: مسئله حاکمیت ملی و ناسازگاری آن با قانون اساسی

دومین نقد جدی، از منظر حقوق اساسی داخلی جمهوری‌های عضو مطرح می‌شود. در قوانین اساسی بسیاری از کشورهای اسلامی - از جمله جمهوری اسلامی ایران - حاکمیت ملی، امری غیرقابل تقسیم و غیرقابل واگذاری تلقی می‌شود.

برای نمونه، اصل ۵۶ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد: «حاکمیت مطلق بر جهان و انسان از آنِ خداست و هم او، انسان را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته است. هیچ‌کس نمی‌تواند این حق الهی را از انسان سلب کند یا در خدمت منافع فرد یا گروهی خاص قرار دهد» (هاشمی، ۱۳۸۸، ص ۲۲۵). همچنین اصل ۵۹ قانون اساسی، تصریح می‌کند که «تصمیمات راجع به مسائل بسیار مهم اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ممکن است از طریق همه‌پرسی و مراجعه مستقیم به آراء مردم صورت گیرد» که خود، نشان‌دهنده اصالت حاکمیت ملی در چارچوب این قانون اساسی است.

اگر قانون اساسی یک جمهوری اسلامی، حاکمیت را «مطلق» و «غیرقابل سلب» می‌داند، چگونه می‌توان بخشی از این حاکمیت را به یک نهاد فراملی واگذار کرد؟ آیا این واگذاری، مستلزم اصلاح قانون اساسی نیست؟ و اگر مستلزم اصلاح باشد، آیا اصلاح قانون اساسی برای واگذاری حاکمیت، خود نقض حاکمیت نیست؟

این نقد را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: مقدمه اول آنکه حاکمیت ملی در قوانین اساسی جمهوری‌های اسلامی، امری مطلق و غیرقابل واگذاری است؛ مقدمه دوم آنکه اتحاد جماهیر اسلامی، مستلزم واگذاری بخشی از صلاحیت‌های حاکمیتی به نهادهای فراملی است؛ و نتیجه آنکه اتحاد جماهیر اسلامی، مستلزم نقض قانون اساسی جمهوری‌های عضو و نقض حاکمیت ملی است.

۳-۳. نقد سیاسی: مسئله حاکم نهایی و خطر بن‌بست در شرایط بحرانی

سومین نقد، از منظر نظریه سیاسی و حقوق عمومی، به مسئله «حاکم نهایی» بازمی‌گردد. این نقد، ریشه در اندیشه کارل اشمیت دارد که در نقد فدرالیسم و نظام‌های لیبرال، پرسش بنیادین را چنین مطرح کرد: «حاکم کیست؟» و پاسخ داد: «حاکم کسی است که در وضعیت استثنا تصمیم می‌گیرد» (Schmitt, 2005, p. 5).

از نگاه اشمیت، هر نظام حقوقی، در نهایت بر یک «حاکم نهایی» استوار است که در شرایط بحرانی، تصمیم نهایی را می‌گیرد. اگر چنین حاکمی وجود نداشته باشد، نظام دچار فروپاشی یا فلج دائمی خواهد شد. اشمیت معتقد بود که فدرالیسم، ذاتاً با این مشکل مواجه است؛ زیرا در فدراسیون، حاکمیت میان دو سطح توزیع شده و درنتیجه، در شرایط بحرانی، هیچ‌کس نمی‌داند که تصمیم نهایی را چه کسی می‌گیرد.

در اتحاد جماهیر اسلامی، این مشکل دوچندان است؛ زیرا در این نظام، حاکمیت میان سه سطح توزیع شده است: حاکمیت الهی، حاکمیت ملی و حاکمیت فراملی. در شرایط بحرانی - مانند جنگ، تجاوز خارجی، بحران اقتصادی، یا اختلاف مذهبی حاد - کدام سطح، تصمیم نهایی را می‌گیرد؟

این نقد را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: مقدمه اول آنکه هر نظام سیاسی پایدار، نیازمند یک حاکم نهایی است که در شرایط بحرانی تصمیم می‌گیرد؛ مقدمه دوم آنکه در

اتحاد جماهیر اسلامی، حاکمیت میان سه سطح الهی، ملی و فراملی توزیع شده است؛ و نتیجه آنکه در این نظام، یا حاکم نهایی وجود ندارد - که به بی‌ثباتی و فلج می‌انجامد - یا یکی از سه سطح بر دیگری غلبه می‌کند - که به نابودی فدرالیسم می‌انجامد.

۳-۴. نقد مذهبی: مسئله مشروعیت دوگانه و ناسازگاری مذاهب اسلامی

چهارمین نقد، از منظر اختلاف مبانی مشروعیت در مذاهب اسلامی مطرح می‌شود. این نقد، بنیادی‌ترین چالش فقهی نظریه است؛ زیرا نه به ساختار حقوقی مربوط می‌شود و نه به توزیع قدرت، بلکه به «مبانی مشروعیت» بازمی‌گردد.

فقه سیاسی اسلامی، یک دستگاه واحد و یکپارچه نیست؛ بلکه در درون خود، مذاهب گوناگونی را جای داده که هر یک، مبانی متفاوتی برای مشروعیت حکومت دارند. در فقه امامیه، مشروعیت حکومت در عصر غیبت، بر پایه «ولایت فقیه» و «نیابت عام از امام معصوم» تبیین می‌شود (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۵۷؛ نائینی، ۱۴۲۴ق، ص ۴۵). در فقه اهل سنت، مشروعیت حکومت، بر پایه «خلافت»، «بیعت»، «اجماع اهل حل و عقد»، یا «استخلاف» تبیین می‌شود (ماوردی، ۱۴۰۹ق، ص ۵). و برخی جریان‌های فکری معاصر، مشروعیت حکومت را بر پایه «قرارداد اجتماعی» یا «دموکراسی» تبیین می‌کنند (An-Na'im, 2008, p. 45).

حال که اتحاد جماهیر اسلامی قرار است همه این مذاهب را در یک ساختار سیاسی مشترک گرد آورد، مشروعیت نهادهای اتحادی از کدام مبنای فقهی ناشی می‌شود؟ اگر مبنای مشروعیت، «ولایت فقیه» باشد، مذاهب اهل سنت آن را نمی‌پذیرند. اگر مبنای مشروعیت، «خلافت» یا «بیعت» باشد، فقه امامیه آن را در عصر غیبت مشروع نمی‌داند. و اگر مبنای مشروعیت، «قرارداد اجتماعی» باشد، آن‌گاه اتحاد از مدار فقهی خارج شده و تنها یک نهاد سکولار خواهد بود.

این نقد را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: مقدمه اول آنکه مشروعیت هر حکومت اسلامی باید از مبنای فقهی مورد قبول مذاهب اسلامی ناشی شود؛ مقدمه دوم آنکه مذاهب اسلامی، مبانی فقهی متفاوت و گاه متعارضی برای مشروعیت حکومت دارند؛ و نتیجه آنکه نهادهای اتحادی یا باید یکی از مبانی را برگزینند - که به نقض عدالت مذهبی

می‌انجامد - یا باید مبنایی فرامذهبی تعریف کنند - که مورد قبول هیچ‌یک از مذاهب به‌طور کامل نیست.

چهار نقد فوق، هر یک از زاویه‌ای متفاوت، بنیاد نظریه اتحاد جماهیر اسلامی را هدف قرار می‌دهند. نقد نخست، از منظر فقهی، امکان واگذاری ولایت را زیر سؤال می‌برد. نقد دوم، از منظر حقوق اساسی مدرن، امکان واگذاری حاکمیت ملی را چالش می‌کشد. نقد سوم، از منظر نظریه سیاسی، ضرورت وجود حاکم نهایی را یادآور می‌شود. و نقد چهارم، از منظر اختلاف مذاهب، امکان تعریف یک مبنای مشروعیت مشترک را ناممکن جلوه می‌دهد. بخش بعدی مقاله، به پاسخ این نقدها اختصاص دارد.

۴. پاسخ به نقدها: بازتعریف مفاهیم و حل پارادوکس‌ها

چهار نقد مطرح‌شده در بخش پیشین، هرچند در ظاهر بنیاد نظریه اتحاد جماهیر اسلامی را هدف قرار می‌دهند، اما همگی بر پیش‌فرض‌هایی استوارند که قابل مناقشه‌اند. در این بخش، نشان داده می‌شود که این نقدها، نه یک تناقض حل‌ناشدنی، بلکه محصول خلط میان مفاهیمی چون «ولایت» و «وکالت»، «حاکمیت» و «صلاحیت»، «حاکم شخصی» و «حاکمیت حقوقی»، و «مشروعیت مذهبی» و «مشروعیت امت‌محور» هستند. پاسخ‌ها به ترتیب نقدها ارائه می‌شوند تا تقارن منطقی میان مسئله و راه‌حل حفظ شود.

۴-۱. پاسخ به نقد فقهی: تفکیک «ولایت» از «وکالت»

پاسخ به نقد نخست، بر تفکیک دقیق میان دو مفهوم «ولایت» و «وکالت» استوار است. در فقه اسلامی، «ولایت» امری اصیل و غیرقابل تفویض است؛ اما «وکالت» امری تبعی و قابل تفویض است.

ولایت فقیه، نیابت عام از امام معصوم است و به‌عنوان یک «منصب الهی-شرعی»، قابل واگذاری به غیر نیست. ولی فقیه، «ولی» است؛ یعنی کسی که اصالتاً حق تصرف دارد. این منصب، به شخص فقیه جامع‌الشرایط اختصاص دارد و از او قابل انتقال به دیگری نیست (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۹۵؛ نائینی، ۱۴۲۴ق، ص ۶۵).

در مقابل، در فقه اسلامی، نهاد «وکالت» جایگاهی مستقل دارد. وکیل، اختیار را از

موکل می‌گیرد، اما مالک آن نمی‌شود؛ موکل می‌تواند در هر لحظه وکیل را عزل کند یا حدود وکالت را تغییر دهد (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج۱۳، ص ۲۴۵). وکالت، نه ولایت است و نه انتقال مالکیت؛ بلکه تنها «نیابت در تصرف» است.

در تأیید این تفکیک، باید میان انتقال اصل ولایت و واگذاری انجام وظایف و اعمال صلاحیت‌های معین تمایز گذاشت. آقاپیروز با بررسی مسئله تفویض ولایت از سوی فقیه، استدلال می‌کند که تصدی مسئولیت‌های اجرایی از سوی کارگزاران لزوماً به معنای برخورداری آنان از ولایت مستقل یا انتقال منصب ولایت به ایشان نیست؛ بلکه می‌توان اعمال اختیارات را از سوی صاحب صلاحیت و از طریق کارگزاران تبیین کرد (آقاپیروز، ۱۳۹۵، صص ۱۰۱-۱۲۲). بر این اساس، در نظریه اتحاد جماهیر اسلامی نیز می‌توان استدلال کرد که ایجاد نهادهای مشترک و سپردن وظایف معین به آنها، ضرورتاً به معنای انتقال اصل ولایت به این نهادها نیست. مبنای این استدلال، حفظ منشأ مشروعیت در نظام‌های عضو و تفکیک آن از سازوکار اعمال صلاحیت‌های مشترک است.

بر این اساس، در نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، نهادهای اتحادی، «ولی» نیستند؛ بلکه «وکیل» جمهوری‌های عضو در اعمال صلاحیت‌های مشترک‌اند. این وکالت، از طریق قانون اساسی اتحاد شکل می‌گیرد که خود، محصول توافق آزادانه اعضاست؛ بنابراین، آنچه در اتحاد جماهیر اسلامی رخ می‌دهد، «تفویض ولایت» نیست؛ «وکالت در اعمال صلاحیت» است.

نکته کلیدی آن است که وکالت، قابل بازپس‌گیری است. اگر ولی فقیه یا هر یک از جمهوری‌های عضو، تشخیص دهد که نهاد اتحادی از حدود وکالت خود تجاوز کرده است، می‌تواند وکالت را بازپس گیرد یا محدود کند. این سازوکار، تضمین می‌کند که ولایت فقیه، هرگز به‌طور کامل به نهاد فراملی منتقل نشود.

برای عملی شدن این تفکیک، باید در قانون اساسی اتحاد، دو فهرست مشخص تهیه شود: فهرست امور وکالتی (اموری که جمهوری‌های عضو، به‌طور صریح، صلاحیت آن را به نهادهای اتحادی واگذار کرده‌اند؛ مانند سیاست خارجی مشترک، دفاع مشترک، پول واحد و بازار مشترک) و فهرست امور ولایی (اموری که در قلمرو ولایت داخلی هر جمهوری باقی می‌مانند؛ مانند احکام شرعی خاص، قوانین خانواده، موقوفات و امور

حسبیه). این تفکیک، نه تنها با فقه امامیه سازگار است، بلکه با تجربه دولت‌های فدرال مدرن نیز هماهنگی دارد. در فدراسیون‌هایی مانند آلمان، ایالات، صلاحیت‌های فرهنگی و آموزشی خود را حفظ می‌کنند، در حالی که سیاست خارجی و دفاعی به دولت مرکزی سپرده شده است (Watts, 1999, p. 83).

همچنین، شورای عالی فقه مذاهب اسلامی، یک نهاد «مشورتی» و «نظارتی» است، نه یک نهاد «ولایی». این شورا، فتاوی و نظرات فقهی خود را ارائه می‌دهد، اما تصمیمات الزام‌آور آن، فقط در حوزه‌های وکالتی و با تأیید جمهوری‌های عضو اعمال می‌شود؛ بنابراین، شورای عالی فقه، جانشین ولی فقیه نمی‌شود؛ بلکه مکمل اوست.

۴-۲. پاسخ به نقد حقوقی: تفکیک «حاکمیت» از «صلاحیت»

پاسخ به نقد دوم، بر تفکیک دقیق میان دو مفهوم «حاکمیت» و «صلاحیت» استوار است. در حقوق اساسی مدرن، تفکیک دقیقی میان «حاکمیت» و «صلاحیت» وجود دارد. حاکمیت، امری اصیل، مطلق و غیرقابل تقسیم است. اما صلاحیت‌ها، اختیارات مشخص و محدودی هستند که می‌توانند میان سطوح مختلف حکومتی توزیع شوند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۸۳، ص ۲۱۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۷، ص ۵۲).

نمونه روشن این تفکیک، واگذاری امور به شهرداری‌ها یا شوراهای محلی است. هیچ‌کس نمی‌گوید واگذاری امور محلی به شورای شهر، «نقض حاکمیت ملی» است؛ زیرا حاکمیت ملی، همچنان در سطح کلان برقرار است؛ فقط صلاحیت‌های اجرایی، توزیع شده‌اند.

بسیاری از قوانین اساسی، از جمله قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، امکان واگذاری صلاحیت به نهادهای فراملی را پیش‌بینی کرده‌اند. برای نمونه، اصل ۱۵۲ قانون اساسی مقرر می‌دارد: «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران براساس معیارهای اسلام، تعهد برادرانه نسبت به همه مسلمانان و حمایت بی‌دریغ از مستضعفان جهان تنظیم می‌شود. » این اصل، خود، مبنایی برای همکاری فراملی است. همچنین، اصل ۷۷ قانون اساسی، تصویب معاهدات بین‌المللی را پیش‌بینی کرده است. اگر ایران بتواند به معاهدات بین‌المللی بپیوندد و بخشی از صلاحیت‌های خود را در چارچوب آن معاهدات اعمال کند،

پس می‌تواند به یک اتحاد فراملی نیز بپیوندد؛ مشروط بر آنکه این پیوستن، از مسیر قانونی و با تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان صورت گیرد.

نکته کلیدی آن است که واگذاری صلاحیت، به‌معنای واگذاری حاکمیت نیست؛ بلکه «اعمال حاکمیت» است. وقتی ملت، از طریق نمایندگان خود در مجلس، تصمیم می‌گیرد که به یک اتحاد فراملی بپیوندد، این تصمیم، خود، «اعمال حاکمیت ملی» است، نه «واگذاری حاکمیت». ملت، با اراده آزاد خود، تصمیم گرفته است که برخی امور را به‌صورت مشترک و از طریق نهادهای فراملی اداره کند. این، عین حاکمیت است، نه نقض آن (MacCormick, 1999, p. 127).

همان‌گونه که در پاسخ به نقد اول گفته شد، نهادهای اتحادی، «وکیل» جمهوری‌های عضو هستند، نه «مالک» صلاحیت‌های آنها. این وکالت، قابل بازپس‌گیری است و مشروط به رعایت حدود تعیین‌شده در قانون اساسی اتحاد است؛ بنابراین، حاکمیت ملی جمهوری‌های عضو، در سطح کلان، همچنان برقرار می‌ماند.

تجربه دولت‌های فدرال مدرن نیز نشان می‌دهد که این تفکیک، عملی و موفق است. در فدراسیون‌هایی مانند آلمان، آمریکا، کانادا و استرالیا، ایالات یا استان‌ها، بخشی از صلاحیت‌های خود را به دولت مرکزی واگذار کرده‌اند، بدون آنکه حاکمیت ملی خود را از دست بدهند. در آلمان، اصل «صلاحیت‌های رقابتی» به ایالات اجازه می‌دهد در حوزه‌هایی که دولت مرکزی قانون‌گذاری نکرده، خود قانون‌گذاری کنند (Watts, 1999, p. 83). در آمریکا، اصل دهم قانون اساسی، اختیارات واگذارنشده را به ایالات یا مردم واگذار می‌کند (Hamilton, Madison & Jay, 2008, p. 112).

اگر پیوستن به اتحاد جماهیر اسلامی، مستلزم اصلاح قانون اساسی باشد، این اصلاح، از مسیر قانونی و با رأی ملت یا نمایندگان ملت صورت می‌گیرد. اصلاح قانون اساسی، خود، «اعمال حاکمیت ملی» است، نه «نقض آن». ملت، با اراده آزاد خود، قانون اساسی را اصلاح می‌کند تا امکان همکاری فراملی را فراهم سازد.

۴-۳. پاسخ به نقد سیاسی: قانون اساسی به‌مثابه «حاکم نهایی حقوقی»

پاسخ به نقد سوم، بر دو استدلال استوار است: نخست، نقد اشمیت بر فدرالیسم، خود

قابل مناقشه است؛ دوم، در اتحاد جماهیر اسلامی، سازوکارهای مشخصی برای شرایط بحرانی پیش‌بینی شده است.

نقد اشمیت بر فدرالیسم، مطلق نیست. تجربه دولت‌های فدرال موفق - مانند آلمان، آمریکا، کانادا، سوئیس و استرالیا - نشان می‌دهد که فدرالیسم، ذاتاً به فلج یا فروپاشی نمی‌انجامد. این دولت‌ها، در بحران‌های بزرگ - از جنگ جهانی اول و دوم تا بحران‌های اقتصادی و همه‌گیری‌ها - پایدار مانده‌اند. دلیل این پایداری، وجود «قانون اساسی» به‌عنوان حاکم نهایی است (Kelsen, 1967, p. 221).

از نگاه کلسن، در نظام حقوقی، «حاکم نهایی»، یک شخص نیست؛ بلکه «هنجار بنیادین» است که سایر هنجارها از آن مشروعیت می‌گیرند. در فدراسیون، این هنجار بنیادین، قانون اساسی است. قانون اساسی، نه یک متن صامت، بلکه یک نظام زنده حقوقی است که سازوکارهای تفسیر، حل اختلاف و تصمیم‌گیری در شرایط بحرانی را در درون خود دارد (Kelsen, 1967, p. 221).

در اتحاد جماهیر اسلامی، قانون اساسی اتحاد، نقش حاکم نهایی را ایفا می‌کند. این قانون اساسی، نه یک متن تحمیلی، بلکه قراردادی بنیادین میان جمهوری‌های عضو است که با رضایت آنها تصویب شده است. در درون این قانون اساسی، سازوکارهای مشخصی پیش‌بینی شده است.

مرجع تفسیر قانون اساسی، دیوان عالی اتحادی است که ترکیب آن از قضات همه مذاهب تشکیل شده است. این دیوان، مرجع نهایی تفسیر قانون اساسی اتحاد است و آرای آن، برای همه اعضا الزام‌آور است. سازوکار حل اختلاف میان اعضا و اتحاد، از طریق دادگاه اتحادی صورت می‌گیرد که به اختلافات میان جمهوری‌های عضو و نهادهای اتحادی رسیدگی می‌کند. این دادگاه، مستقل از قوای سیاسی است و اعضای آن، با رأی مجلس اتحادی انتخاب می‌شوند. سازوکار شرایط اضطراری، از طریق شورای عالی اتحاد عمل می‌کند که در شرایط بحرانی - مانند تجاوز خارجی یا بحران اقتصادی حاد - می‌تواند تصمیمات موقت بگیرد. این تصمیمات، پس از رفع بحران، باید به تأیید مجلس اتحادی برسد. همچنین، این تصمیمات، قابل بازبینی توسط دیوان عالی اتحادی هستند.

در شرایط بحرانی که تصمیم‌گیری نیازمند تطبیق با احکام شرعی است، شورای عالی

فقه مذاهب اسلامی، نظر مشورتی خود را ارائه می‌دهد. این نظر، در تصمیم‌گیری نهادهای اتحادی، لحاظ می‌شود؛ بنابراین، حاکمیت الهی، نه در حاشیه، بلکه در متن تصمیم‌گیری‌های بحرانی حضور دارد. همچنین، در مجلس اتحادی، نمایندگان جمهوری‌های عضو حضور دارند و در تصمیم‌گیری‌های کلان، مشارکت می‌کنند؛ بنابراین، حاکمیت ملی هر عضو، در سطح اتحادی، نمایندگی می‌شود.

تجربه اتحادیه اروپا نیز نشان می‌دهد که یک نظام فراملی می‌تواند در بحران‌های بزرگ پایدار بماند. اتحادیه اروپا، در بحران‌های بزرگی - مانند بحران مالی ۲۰۰۸، بحران مهاجرت ۲۰۱۵ و برگزیت - با چالش‌های جدی مواجه شده، اما فرو نپاشیده است. دلیل این پایداری، وجود «معاهده» به‌عنوان حاکم نهایی و «دیوان دادگستری اروپا» به‌عنوان مرجع تفسیر آن است (Weiler, 1999, p. 26; MacCormick, 1999, p. 127).

در نهایت، باید میان دو مفهوم تفکیک قایل شد: «حاکم نهایی» و «تصمیم‌گیرنده نهایی». در اتحاد جماهیر اسلامی، حاکم نهایی، «قانون اساسی» است؛ اما تصمیم‌گیرنده نهایی در هر شرایط، نهادی است که قانون اساسی تعیین کرده است. در شرایط عادی، مجلس اتحادی؛ در شرایط بحرانی، شورای عالی اتحاد؛ و در شرایط تفسیری، دیوان عالی اتحادی. این تفکیک، هم پایداری نظام را تضمین می‌کند و هم از تمرکز قدرت جلوگیری می‌کند.

۴-۴. پاسخ به نقد مذهبی: گذار از «مشروعیت مذهب‌محور» به «مشروعیت امت‌محور»

پاسخ به نقد چهارم، بر بازتعریف مفهوم «مشروعیت» در چارچوب مفهوم قرآنی «امت» استوار است. در فقه سیاسی اسلامی، «امت» مفهومی بنیادین و فراتر از «مذاهب» است. قرآن کریم، مسلمانان را «امت واحده» می‌خواند: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً» (انبیاء، ۹۲) و بر اخوت و همبستگی آنها تأکید می‌کند: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل‌عمران، ۱۰۳). امت، مجموعه مسلمانانی است که با وجود اختلاف مذهبی، در اصول بنیادین اسلام مشترک‌اند. این اشتراک، خود، پایه‌ای برای مشروعیت است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۱۴، ص ۳۳۷).

مشروعیت امت‌محور، به این معنا نیست که مشروعیت از «رأی اکثریت» یا «قرارداد اجتماعی» صرف ناشی می‌شود؛ که آن، سکولار است. بلکه مشروعیت، از سه منبع به هم

تنیده سرچشمه می‌گیرد. نخست، اذن الهی که در اصول مشترک همه مذاهب - مانند وجوب حفظ نظام، حرمت تفرقه، و وجوب تعاون بر نیکی - تبلور یافته است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۳، ص ۳۶۹). دوم، رضایت ملت‌ها که از طریق قوانین اساسی جمهوری‌های عضو و تصویب قانون اساسی اتحاد ابراز شده است. و سوم، اجماع امت که از طریق شورای عالی فقه، نمایندگی می‌شود. این ترکیب سه‌گانه، نه سکولار است و نه مذهب‌محور؛ بلکه امت‌محور است و امت، خود، جامع همه مذاهب است. ساچدینا با بحث از کثرت‌گرایی دینی در اسلام، نشان می‌دهد که قرآن، امت را فراتر از مذاهب تعریف می‌کند و هم‌زیستی مذهبی را در درون امت واحد، ممکن و مطلوب می‌داند (Sachedina, 2001, p. 78).

برای تضمین این مشروعیت فراگیر، سازوکار «شورای عالی فقه مذاهب اسلامی» طراحی شده است. این شورا، متشکل از فقیهان برجسته همه مذاهب اسلامی است و تصمیمات آن، براساس «اجماع» یا «اکثریت مشروط» گرفته می‌شود. هیچ مذهبی نمی‌تواند به‌تنهایی تصمیمی را بر سایر مذاهب تحمیل کند؛ اما در عین حال، هیچ مذهبی نیز نمی‌تواند کل اتحاد را به خاطر اختلاف فقهی خود فلج کند (زارعی شریف، ۱۴۰۵، ص ۲۲۰).

نکته کلیدی این است که مشروعیت اتحاد، با مشروعیت جمهوری‌های عضو، متفاوت است. مشروعیت جمهوری‌های عضو، از مبانی فقهی مورد قبول خود آنها ناشی می‌شود. جمهوری اسلامی ایران، مشروعیت خود را از ولایت فقیه می‌گیرد؛ عربستان سعودی، از بیعت و اجماع؛ و مالزی، از نظام سلطنتی انتخابی. این تنوع، نه تنها پذیرفته شده، بلکه محترم است. اما مشروعیت اتحاد، از «امت» ناشی می‌شود، نه از یک مذهب خاص. امت، جامع همه مذاهب است و مشروعیت اتحاد، از همین جامعیت ناشی می‌شود.

تجربه تاریخی «امت» در صدر اسلام نیز نشان می‌دهد که وحدت سیاسی امت، با تنوع مذهبی ناسازگار نیست. در صدر اسلام، امت اسلامی، از همان آغاز، متشکل از مسلمانانی بود که در فروع فقهی و حتی در برخی مسائل اعتقادی، اختلاف داشتند. اما این اختلافات، مانع از تشکیل «امت واحده» نشد. پیامبر اکرمﷺ در مدینه، ساختاری سیاسی ایجاد کرد که در آن، مسلمانان از قبایل و گروه‌های مختلف، در یک چارچوب مشترک گرد آمدند (ابن هشام، ۱۴۱۱ق، ج۱، ص ۵۰۳).

در فقه اسلامی، قاعده «الزام» مقرر می‌دارد که مسلمانان می‌توانند به احکام مذاهب

دیگر نیز عمل کنند. همچنین، «تعدد حقوقی» در فقه اسلامی، سابقه‌ای طولانی دارد. در دوران خلافت عباسی، هر مذهب، قاضی و نظام حقوقی خود را داشت و خلیفه، به‌عنوان حاکم، بر همه آنها نظارت می‌کرد (Hallaq, 2013, p. 124)؛ بنابراین، تعدد مبانی مشروعیت در مذاهب، مانع از تشکیل یک ساختار سیاسی مشترک نیست؛ به شرط آنکه این تعدد، در چارچوب یک نظام حقوقی کلان مدیریت شود.

چهار پاسخ فوق، نشان می‌دهند که نقدهای مطرح‌شده، ناشی از خلط‌های مفهومی زیر هستند: نقد اول، «ولایت» و «وکالت» را یکسان می‌انگارد؛ نقد دوم، «حاکمیت» و «صلاحیت» را خلط می‌کند؛ نقد سوم، «حاکم شخصی» را تنها شکل ممکن حاکمیت نهایی می‌داند؛ و نقد چهارم، «مشروعیت مذهبی» را با «مشروعیت امت‌محور» یکی می‌گیرد. با بازتعریف این مفاهیم در چارچوب فقه سیاسی اسلامی و حقوق عمومی معاصر، روشن می‌شود که اتحاد جماهیر اسلامی، نه ناقض ولایت فقیه است، نه ناقض حاکمیت ملی، نه فاقد حاکم نهایی، و نه گرفتار بن‌بست مذهبی.

۵. نتیجه‌گیری

نظریه اتحاد جماهیر اسلامی، به‌عنوان الگویی برای همگرایی سیاسی جوامع اسلامی، از همان آغاز با پرسش‌های بنیادینی مواجه بوده است که پاسخ به آنها، شرط امکان تحقق این نظریه است. مقاله حاضر با هدف آزمون انتقادی این نظریه، چهار نقد بنیادین را صورت‌بندی کرد و به آنها پاسخ داد. این نقدها از منظرهای متفاوتی مطرح شدند: نقد فقهی (مسئله ولایت)، نقد حقوقی (مسئله حاکمیت ملی)، نقد سیاسی (مسئله حاکم نهایی)، و نقد مذهبی (مسئله مشروعیت دوگانه).

نخستین نقد بر این پایه استوار بود که ولایت در فقه امامیه، امری اصیل و غیرقابل تفویض است و واگذاری بخشی از آن به نهاد اتحادی، مستلزم نقض نظریه ولایت فقیه است. پاسخ به این نقد، بر تفکیک میان «ولایت» و «وکالت» استوار شد. ولایت فقیه، همچنان در سطح جمهوری‌های عضو برقرار می‌ماند و نهادهای اتحادی، «وکیل» جمهوری‌های عضو در اعمال صلاحیت‌های مشترک‌اند، نه «ولی» آنها. وکالت، قابل بازپس‌گیری است و هرگز به انتقال ولایت نمی‌انجامد (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۹۵؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج۱۳، ص ۲۴۵؛ نائینی، ۱۴۲۴ق، ص ۶۵).

دومین نقد بر این پایه استوار بود که حاکمیت ملی در قوانین اساسی جمهوری‌های اسلامی، امری مطلق و غیرقابل واگذاری است و پیوستن به اتحاد، مستلزم نقض قانون اساسی و حاکمیت ملی است. پاسخ به این نقد، بر تفکیک میان «حاکمیت» و «صلاحیت» استوار شد. حاکمیت ملی، همچنان در سطح کلان برقرار می‌ماند؛ اما صلاحیت‌های حکومتی، در چارچوب قانون اساسی، قابل تفویض‌اند. واگذاری صلاحیت، خود، «اعمال حاکمیت» است، نه «نقض آن». تجربه دولت‌های فدرال مدرن - از جمله آلمان، آمریکا و کانادا - نشان می‌دهد که این تفکیک، عملی و موفق است (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۸۳، ص ۲۱۰ ;Watts, 1999, p. 83; Hamilton, Madison & Jay, 2008, p. 112).

سومین نقد بر این پایه استوار بود که در اتحاد جماهیر اسلامی، حاکم نهایی وجود ندارد و نظام در شرایط بحرانی دچار فلج یا فروپاشی می‌شود. پاسخ به این نقد، بر پذیرش «قانون اساسی» به‌مثابه حاکم نهایی استوار شد. در نظام‌های فدرال مدرن، حاکم نهایی می‌تواند یک نظام حقوقی باشد، نه یک شخص. قانون اساسی اتحاد، با پیش‌بینی سازوکارهای مشخص ـ مانند دیوان عالی اتحادی، دادگاه اتحادی و شورای عالی اتحاد ـ امکان مدیریت بحران را فراهم می‌کند. تجربه اتحادیه اروپا نیز نشان می‌دهد که یک نظام فراملی می‌تواند در بحران‌های بزرگ پایدار بماند (Kelsen, 1967, p. 221; Weiler, 1999, p. 26; MacCormick, 1999, p. 127).

چهارمین نقد بر این پایه استوار بود که مذاهب اسلامی، مبانی متفاوتی برای مشروعیت حکومت دارند و اتحاد، یا باید یکی از مذاهب را ترجیح دهد یا مشروعیتی سکولار تعریف کند. پاسخ به این نقد، بر گذار از «مشروعیت مذهب‌محور» به «مشروعیت امت‌محور» استوار شد. مشروعیت اتحاد، از «امت اسلامی» ناشی می‌شود که جامع همه مذاهب است. شورای عالی فقه مذاهب اسلامی، سازوکار تضمین مشارکت همه مذاهب در ساختار قدرت است. تجربه صدر اسلام و قاعده «الزام» و «تعدد حقوقی» نشان می‌دهد که وحدت سیاسی امت، با تنوع مذهبی ناسازگار نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج۱۴، ص ۳۳۷؛ زارعی شریف، ۱۴۰۵، ص ۲۲۰ ;Sachedina, 2001, p. 78; Hallaq, 2013, p. 124).

یافته نهایی این پژوهش آن است که هر چهار نقد، بر خلط‌های مفهومی استوارند. نقد اول، «ولایت» و «وکالت» را یکسان می‌انگارد. نقد دوم، «حاکمیت» و «صلاحیت» را خلط

می‌کند. نقد سوم، «حاکم شخصی» را تنها شکل ممکن حاکمیت نهایی می‌داند. و نقد چهارم، «مشروعیت مذهبی» را با «مشروعیت امت‌محور» یکی می‌گیرد. با بازتعریف این مفاهیم در چارچوب فقه سیاسی اسلامی و حقوق عمومی معاصر، روشن می‌شود که اتحاد جماهیر اسلامی، نه ناقض ولایت فقیه است، نه ناقض حاکمیت ملی، نه فاقد حاکم نهایی، و نه گرفتار بن‌بست مذهبی.

با این حال، این پژوهش ادعا نمی‌کند که همه تنش‌های نظری حل شده‌اند. تنش‌های باقی‌مانده - بویژه در باب نحوه تعامل شورای عالی فقه با نهادهای اتحادی، سازوکار حل تعارض میان فتاوی مذاهب، و حدود دقیق صلاحیت‌های وکالتی - موضوعاتی هستند که نیازمند پژوهش‌های مستقل و گفتگوی فقهی گسترده‌ترند.

آنچه این مقاله نشان داد، نه اجماع فقهی بر الگوی اتحاد، بلکه امکان نظری و فقهی چنین ساختاری است؛ امکانی که می‌تواند مبنایی برای بحث‌های عمیق‌تر در آینده قرار گیرد. نظریه‌ای که توانسته باشد از آزمون دشوار چهار نقد بنیادین سربلند بیرون آید، اکنون می‌تواند با اطمینان بیشتری وارد مرحله طراحی نهادی تفصیلی و گفتگوی فقهی گسترده‌تر شود.

منابع

* قرآن کریم

آقاپیروز، علی. (۱۳۹۵). بررسی تفویض ولایت از سوی فقیه و لزوم احراز عدالت مدیران. علوم سیاسی، ۱۹(۷۶)، صص ۱۰۱-۱۲۲. doi:10.22081/psq.2017.22743

ابن هشام، عبدالملک. (۱۴۱۱ق). السیرة النبویة. بیروت: دارالجیل.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه آل البیت.

زارعی شریف، وحید. (۱۴۰۵). امکان‌سنجی تشکیل فدراسیون اتحاد جماهیر اسلامی؛ بر پایه مشترکات فقهی مذاهب اسلامی. فقه و سیاست، ۷(۱)، صص ۲۰۷-۲۴۶. doi:10.22081/ijp.2026.75543.1142

الشاطبی، ابراهیم بن موسی. (۱۴۱۷ق). الموافقات. الخبر: دار ابن عفان.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

عرفانی، محمد قیوم. (۱۴۰۱). مرزهای ملّی و وظایف فراملّی از دیدگاه اسلام. افق‌های نو در فقه سیاسی، ۱۰(۲)، صص ۱۰۹-۱۲۴.

قاضی شریعت‌پناهی، ابوالفضل. (۱۳۸۳). حقوق اساسی و نهادهای سیاسی. تهران: میزان.

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۷). مقدمه علم حقوق. تهران: شرکت سهامی انتشار.

ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد. (۱۴۰۹ق). الأحکام السلطانیة والولایات الدینیة. بیروت: دارالکتب العلمیة.

منتظری، حسینعلی. (۱۴۰۹ق). دراسات فی ولایة الفقیه وفقه الدولة الإسلامیة. قم: المرکز العالمی للدراسات الإسلامیة.

نائینی، محمدحسین. (۱۴۲۴ق). تنبیه الامة وتنزیه الملة. قم: بوستان کتاب.

لک‌زایی، رضا و لک‌زایی، نجف. (۱۴۰۴/ الف). ضرورت تأسیس نظام سیاسی اسلامی در آموزه‌های قرآنی. فقه و سیاست، ۴(۲)، صص ۷-۳۱. doi:10.22081/ijp.2025.72044.1076

لک‌زایی، نجف و لک زایی، رضا. (۱۴۰۴/ ب). مرزهای دولت اسلامی در قرآن کریم؛ تحلیل دوگانه جغرافیایی و اعتقادی در نظام سیاسی اسلام. مطالعات علوم قرآن، ۷(۴)، صص ۷-۲۸. doi:10.22081/jqss.2026.72102.1384

هاشمی، سیدمحمد. (۱۳۸۸). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: میزان.

An-Na'im, Abdullahi Ahmed (2008). *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a*. Cambridge: Harvard University Press.

Elazar, Daniel J. (1998). *Covenant and Civil Society: The Constitutional Matrix of Modern Democracy*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Hallaq, Wael B. (2013). *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament*. New York: Columbia University Press.

Hamilton, Alexander; Madison, James; Jay, John (2008). *The Federalist Papers*. Oxford: Oxford University Press.

Kelsen, Hans (1967). *Pure Theory of Law*. Berkeley: University of California Press.

MacCormick, Neil (1999). *Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth*. Oxford: Oxford University Press.

Sachedina, Abdulaziz (2001). *The Islamic Roots of Democratic Pluralism*. Oxford: Oxford University Press.

Schmitt, Carl (2005). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press.

Watts, Ronald L. (1999). *Comparing Federal Systems*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Weiler, J. H. H. (1999). *The Constitution of Europe: 'Do the New Clothes Have an Emperor?' and Other Essays on European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.